

ՆԻՐԶՈՂ ԵՎ ԱՐԹՆԱՑՈՂ ՄԵՂԵԴԻ

(Այլ. Իսահակյանի «Բիւնգյոլ» բանաստեղծության ակունքները)

Բարձր Հայքի և Տարոնի միջև, ճիշտ Հայոց աշխարհի կենտրոնում, վեր է խոյանում մի վիթխարի լեռնային զանգված: Այնքան բարձր չէ, որ ծածկւած լինի հավերժական ձյունով, և ոչ էլ բնական պայմաններն այնպիսին են, որ պատած լինի անտառներով, բայց դրանց հակառակ՝ գարուն ու ամառ չի չորանում նրա վրայից խոտն ու բուսականությունը, լեռնաշխարհը բուրրում է անմահական ծաղիկներով, և գագաթին ու լանջերին կան բազում ու բազմապիսի աղբյուրներ: Դրանից էլ զանգվածի ազգային անվանումը՝ Բյուրակն լեռներ, որ այս բնաշխարհ ներխուժած վաշկատուն ցեղերը թարգմանել են Բիւնգյոլ դաղ, այսինքն՝ հազարավոր աղբյուրների կամ լճակների սար:

Հայերի համար նվիրական է այս լեռը, որովհետև այստեղից են սկիզբ առնում Հայաստանի երկու մեծ գետերը՝ Արաքսը հյուսիսում, որ, անցնելով Արարատյան աշխարհի միջով, թափվում է Կասպից ծով, և Եփրատը՝ արևմուտքում, որը, յուրատեսակ սահմանագիծ դառնալով պատմական Մեծ Հայքի ու հարևան երկրների միջև, հոսում է դեպի հարավ, կտրում-անցնում է Միջագետքը և թափվում Պարսից ծոց: Երկուսն էլ առատորեն վարձատրում են իրենց անցած ճանապարհի երկանքով սփռված հայկական գյուղերի ու ավանների աշխատասեր բնակիչներին՝ նրանց արտն ու անդաստանը, հանդն ու այգին լցնելով բյուր բարիքներով:

Բիւնգյոլի մասին Հայաստան աշխարհում, անցած ժամանակներում, հյուսվել են շատ երգեր ու զրույցներ, սակայն նրանցից փշրանքներ են միայն հասել մեզ, այն էլ, ցավոք, օտար, թուրքի լեզվով, որովհետև տեղաբնակ հայը, աստիճանաբար հալածվելով ու արտաքսվելով բնօրրանից, իր գյուղն ու արտը, սարն ու ձորը, երգն ու զրույցը, խոսքն ու ասքը թողել է եկվոր վաշկատուններին՝ քրդերին ու թուրքերին, որոնք և, ալափոխելով կամ վերաձևելով, պատմել են նույն երգերն ու ավանդությունները՝ հետագայում դրանց հերոսներ դարձնելով արդեն իրենց, որ այս երկրամասում նոր մարդիկ էին և ոչ մի կերպ չէին կարող առնչվել զրույցներում ու ավանդություններում արտացոլված հնօրյա անցուդարձերի հետ:

Ավելի քան մեկ դար առաջ այս իրողությունը նկատել և խորհմաստ ձեւով բնութագրել է բազմաշխատ բանագետ Գարեգին Սրվանձույանը. «Շատ քրդերեն ու տաճկերեն լեզվով ասացվածքներ՝ թե՛ երգ և թե՛ զրուցատրություն, և թե՛ բառեր ու բառերու հարմարական ստուգաբանությունք կան, և

լի լուրն ավետելու ծնողներին: Երբ հայրն ու մայրը զարմացած հարցնում են, թե ա՞յդ ինչպե՞ս եղավ, աղջիկը պատասխանում է. «Սարի գլխին մի աղբյուր կա, լվացվեցի, աչքերս բացվեցին»: Բոլորը միասին վազում են սարի գլուխ և տեսնում, որ այնտեղ մեկի փոխարեն հազար գլուխն աղբյուր կա: Այդ օրից սարի անունը դնում են Բինգյոլ:

Ըստ մեկ այլ ավանդության՝ մի թուրք փաշա բարձրանում է Բինգյոլ՝ քեֆ անելու. նրա ծառան մի աղավնի է սպանում և տանում է աղբյուրի մեջ լվանալու: Բայց հագիվ ջրի մեջ թաթախած՝ աղավնին վերակենդանանում է, դուրս է պրծնում նրա ձեռքից և սավառնում դեպի երկինք: Նրա թևերից ջրի կաթիլները թափափվում են լեռան այս ու այն կողմերում, և ուր ընկնում են, նույն տեղից զուլալ աղբյուրներ են բխում:

Աղավնու կերպարի սոկայությունն այս ավանդության մեջ ուշագրավ իրողություն է: Աղավնին սուրբ թռչուն է, աճնավորումը Սուրբ Հոգու, իսկ Սուրբ Հոգին, հաճախ, աղավնու կերպարանքով է երկնքից իջնում երկիր՝ մարդկանց ավետիս տալու: Մահմեդական թուրքը, որ տվյալ դեպքում չարի մարմնացումն է, փորձում է սպանել ամենաբարի էությունը, բայց որքան էլ բիրտ ու ահռելի լինի բռնակալ ուժը, այնուհանդերձ անկարող է հաղթել Բարուն (Ավանդությունների բնագրերը տե՛ս «Զավախքի բուրմունք», հավաքեց **Ե. Լալայանց**, Թիֆլիս, 1892, էջ 59, նույնը, **Ե. Լալայան**, Երկեր, հ. I, Ե., 1983, էջ 405—406):

Բինգյոլի շուրջ թևածող ավանդական գրույցների մեջ, կարծես, ոգիացած շնչում է մի զարմանալի էություն, որն ինչքան զգաստ, ուշադիր, ընդառաջող ու շուալ է բնաշխարհի իսկական տերերի՝ հայերի հանդեպ, նույնքան զուսպ, ժլատ ու անբարյացակամ է օտարների հանդեպ: Թունավոր գեոունների, օձերի նկատմամբ անգամ Բինգյոլը չի խնայում իր բուժիչ ծաղիկներն ու ջրերը, բայց երբ նրանց է երկարում իր ձեռքը քոսով վարակված քուրդը, կարծես կախարդական գավազանով՝ հրաշք ծաղիկն ու ջուրը կորցնում են իրենց գործությունը և խառնվելով իրենց նման հազարավորների հետ՝ դառնում աննկատելի:

Ժամանակին Գ. Սրվանձտյանցը Բինգյոլի շրջակայքում ապրող քրդերից լսել է նման մի ավանդություն, որը թեև մի որոշ վերապահությամբ օգտագործել է լեռան անվանակոչության գաղտնիքը բացահայտելու համար, բայց, ինչպես ավանդության բովանդակությունն է ցույց տալիս, նրա խորհուրդը բոլորովին այլ է: Այստեղ ևս ականատես ենք դառնում նույն երևույթին, ինչ բուն ազգային, էպիկական պատումների մեջ, երբ հաբեհի բնությունը, գրեթե միշտ, մասնակից է իր զավակների կյանքին ու նսկատագրին, նրանց վշտին ու ուրախությանը, և անգիջում ու դաժան է օտարի հանդեպ: Ահա՛ այդ պատումը.

«Մի քյուրդ հովիվ Բինգյոլի լեռը գառներ կ'արածա եղեր. օր մը կը տեսնե, որ մեկ վիրավորված, մեկ ջախջախված և մեկ ալ քոսոտած երեք օձեր կու գան ջրերու ակունքներեն մեկին ափը, ծաղիկե մը մեկ-մեկ թերթ կը փրցընեն, կ'ուտեն և մտնելով այն ջուրին մեջ կը լողանան՝ բավական միջոց մնալով ի ջուր: Հովիվը, որ անթարթ աչոք կը նայեր անոնց, հանկարծ կը տեսնա, որ երեքը մեկեն առողջ, առույգ և աշխույժ սողալով դուրս կ'ելլեն ջրեն՝ ապաքինած և արագ-արագ կը սահին կ'անցնին հովվի աչքեն անհետ: Այս հովվի տերը երևելի հարուստ մի քյուրդ է եղեր, երկար ժամանակե հետե քոսոտած, ախտացած. կը վազե հովիվը և յուր տեսածը պատմելով՝ կը վերցընեն տերը, կը բերեն այնտեղ, բայց անհնարին կը լինի հովվին

նաճաշել, թե ո՞րն էր այն ծաղիկն և այն ակն: Եվ որովհետև մեկ չէ, հազար չէ աղբյուրն ու ծաղիկն այն տեղին, որ փորձի համար ուտեր և խմեր, ու միանգամայն թունավոր լինելու ալ կասկած ընելով՝ խեղճ քոսոտ քուրդը կը նեղանա հովվին, թե ինչո՞ւ չէ կրցեր նշանել, միտ պահել ծաղիկն ու ակն: Հովիվը կը պատասխանե. «Բշուր ակն, հազար ակն, ես ի՞նչ գիտեմ որ այն ակն»: Եվ այս է եղեր, իբր թե, տեղվում անվանակոչության սկիզբը, ըստ պատմելու ումանց») («Գրոց ու բրոց», էջ 86—87):

Այնուամենայնիվ, ավանդության գործածության ոլորտն ու նշանակությունն ուրիշ է, երգինը՝ ուրիշ: Երգը խոսում է մարդու սրտի ու նվիրական զգացումների հետ, հաճախ առանց բառերի ու միայն իր մեղեդիով, որի կյանքն ավելի երկար է, քան բառերինը. վերջիններս կայող են թարգմանվել, աղավաղվել, այլափոխվել, բայց մեղեդին շարունակում է պահել այն, կայտուն ու տենչանքը, որ մարդ ձգտում է արտահայտել տվյալ երգով:

Հին երգի առաջին տողն է միայն պահպանվել, այն էլ թուրքաց լեզվով, որի վերջնական վերձանությունը մեզանից տևական ժամանակ է խլել: Գ. Սրվանձությանցի «Գրոց ու բրոցում» բանաստեղծական տողը տպագրված է նոսր գրերով, իսկ ըստ վերջինի, մի շարք տառերի գծագրությունը գրեթե նույնն է: Երգի առաջին բառը կարելի է կարդալ և՛ **ազալ**, և՛ **աղալ**, իսկ մենք, չլինելով թուրքագետ և Երևանում էլ չգտնելով պատշաճ խորհրդատու, մեծ դժվարություն ապրեցինք այդ բառերի ընտրության խնդրում: Վերջնական վճռի համար հարկադրված եղանք դիմել Կոստանդնուպոլիս, հայտնի բանասեր Գևորգ Բամպուքճյանին, որն իր հերթին խորհրդակցելով թուրք մասնագետների հետ, 1994 թ. նոյեմբերի 12-ին գրում է ինձ, որ այդ տողում գործածված է թուրքերեն **ազալ** բառը, «որ կը նշանակե անսկիզբ», իսկ տվյալ կոնտեքստում՝ «մշտնջենավոր, տևական»: Այսպիսով՝ երգի առաջին տողն է. **«Ազալ բահար աշլտի...»**, որի մոտավոր հայերեն թարգմանությունը բառացի կլինի. **«Մշտնջենավոր գարուն բացվեց...»**, իսկ վերջինիս բանաստեղծական փոխակերպությունը՝ **«Մշտականաչ գարուն բացվեց...»**: Թե բանաստեղծ-ժողովուրդը հետագա տողերի ու տների մեջ որոշակիորեն ի՞նչ է ասել, չենք ուզում գուշակել՝ բավարարվելով Սրվանձությանցի այդ առթիվ արած նկատողությամբ: Նշենք նաև, որ Սրվանձությանցը մեջ է բերել երգի կրկնակը կամ յուրաքանչյուր տան եզրափակիչ չորրորդ տողը. «Ախար կիտեր Բինգեօլի...», որի հայերեն փոխադրությունը կլինի. «Հոսում-գնում է Բինգյուլը...»՝ դրանով ինչ-որ ձևով ամբողջացնելով այդ ուշագրավ ու հին երգը, որն երևի թե առավել գրավիչ է եղել իր մեղեդու շնորհիվ:

2

Անցյալ դարի 70-ական թթ. Բինգյուլի մասին թուրքերեն այդ երգը դեռ կենդանի էր ու հնչում էր Կարիևում և մերձակա գավառներում, թուրք, քուրդ և հայ շրջաններում, բայց, ինչպես նախորոշված է այդ ու նման շատ երգե-րին, երկու-երեք տասնամյակ անց այն դուրս է մղվում հայ շրջաններից, որոնք արդեն նոր երգեր էին երգում, օրինակ՝ «Մայր Արաքսի ափերով»-ը, որի հինգյուլի տերերը մնում են միայն թուրքերն ու քրդերը: Այդ առումով իսկ Բինգյուլի տերերը մնում են միայն թուրքերն ու քրդերը: Այդ առումով կարևոր վկայություն ենք գտնում պոլսահայ մանկավարժ Սիմոն Գաբա-կյանցի հայրենագիտական ընթերցարանի մեջ. «Երբ Բինգյուլին մոտեցան,

ջորեպանը սկսավ երգել Բինգյուլի վրա շինված ծանոթ երգը, **Ազալ բահար աշըլտի, Ախար կիտեր Բինգյուլի**. Իսկ Գամեր այս լերան կողերեն բղխող հաշկական գետին՝ ըմբոստ Երասխի վրա շինված երգը կ'երգեր. «Մայր Արաքսի ափերով...» (Ս. Գաբամանյան, Գամեր, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 23): Այսպիսով՝ հայերը քաջ առ քաջ մոռանում ու կորցնում են իրենց ազգային երգը, իսկ նրա մեղեդին անթեղվելով նիրհում է նրանց հիշողության ամենախորին ծալքերում:

Այն տարիներին կային հայեր, որոնք լավ էին ըմբռնում այդ երգի ու նրա մեղեդու արժեքն ու նշանակությունը և ջանք չխնայելով՝ փորձ են անում փրկել դրանք կորստից և վերջինիս ոգուն համապատասխան նոր բաներ հորինելով վերստին տարածել հայ միջավայրում: Այդ ուղղությամբ որոշ արդյունքի է հասնում միայն աշուղ Զիվանին, որն, ի դեպ, իր ստեղծագործական կյանքում հայացրել է թուրքերենով երգվող ու պատմվող շատ սիրավեպեր, հեքիաթներ ու երգեր: Բեկված կյանքը, սակայն, իր որոշակի կնիքն է թողնում Զիվանու որոնումների վրա և մասամբ էլ շեղում բուն հունից՝ զրկելով նոր հորինվածքը ժողովրդական ոգուց: Բացատրենք մեր միտքը. անցյալ դարի 70—80-ական թթ. հայ միջավայրում ծնունդ է առնում երգերի մի նոր ոճ կամ ուղղություն՝ կապված ազգային կյանքի, գաղափարախոսության և ազատագրական որոնումների մեջ տեղի ունեցած արմատական տեղաշարժերի հետ: Նույն Բարձր Հայքում հիմնադրվում է առաջին հաշիմասիրական գաղտնի կազմակերպությունը՝ «Պաշտպան հայրենյացը», իսկ կարճ ժամանակ անց ողջ Հայաստանով մեկ տարածվում են Կարինից եկող մարտաշունչ երգի դողանջները, որոնք թափանցում են հայության մտքի ու հոգու մեջ՝ այսօր էլ անտարբեր չթողնելով ունկնդրին.

Չայն մը հնչեց Էրզրումի Հայոց լեռներեն,
Թունդ-թունդ ելան Հայոց սրտեր գենքի շաշյունեն:

Հայ գյուղացին դարուց ի վեր սուր գենք չը տեսած,
Դաշտը թողեց, սուր, հրացան բահին տեղն առավ:

Ցնծա՛, մայր մեր, ո՛վ Հայաստան, որդիքդ միացան,
Ութ դարերու սուգ ու թախիժ քեզնից վերացան:

Ուրախացավ Մաշր Հայաստան, ելավ կանգնեցավ,
Հին դարերու սուգ, տառապանք մի քիչ մեղմացավ:

Այսպիսի պարագայում Զիվանին կանգնած էր երկրնորանքի առջև. ի՞նչ ոճով ու բովանդակությամբ պիտի հորիներ իր նոր երգը՝ հարմարեցնելու համար այն Բինգյուլի եղանակին և այդ ձևով անմեռ պահելու թովիչ մեղեդին. պարզապես թուրքերենը թարգմանելո՞ւ, սիրո երգի՞, թե՞ ուղմաշունչ կոչի... Նա ընտրում է միջին ճանապարհ, թեպետ ավելի քան հմայվում է Բինգյուլի գրավչությամբ ու թովչանքներով, որովհետև ցարական հորինել կամ ազգային-հայրենասիրական իդեալներ ներբողել: Հին երգի ոճի և բովանդակության շատ տարրեր նա պահպանել է՝ պարզապես դրանք թարգմանելով հայերեն, միայն մի արտահայտությամբ զգացնել տալով, որ իր ուշադրությունից դուրս չէ նաև նոր հեղափոխական շարժումը:

գովերգելը, երգի առաջին տան եզրափակիչ չորրորդ տողը՝ «Շարժվում են բանականերդ, հայրենիք», այդ է վկայում: Բա՛ց միայն այդքանը, մնացածը ներքող է Բինգյուլին, նրա անմահական վայրերին, ծաղիկներին ու եղնիկներին, հովերին ու աղբյուրներին, նրա աշխատասեր մշակներին, և խորին ցավ ու ասիստանք, որ այդ դրախտային աշխարհն ալսօր թափուր է մնացել իր հայ բնակիչներից: Ի վերջո, նման եզրակացությունը ևս ներքուստ հղի էր քաղաքական բովանդակությամբ:

Զիվանու երգը հետևյալն է.

«ԲԻՆԳՅՈՒԼԻ» ԵՂԱՆԱԿՈՎ

Երբոր լինի գարնանամուտ, նոր գարուն,
Կը բազմանան վտակներդ, հայրենի՛ք.
Շարիշար ցնծությամբ-երգով զվարթուն,
Շարժվում են բանականերդ, հայրենի՛ք:

Օդըդ սիրուն, ջուրդ սիրուն, դու սիրուն,
Պես-պես գունով ծաղիկներդ գալարուն.
Չեն դադարիր աշխատելուց օրն ի բուն—
Քո հարազատ մշակներդ, հայրենի՛ք:

Մարդիկ կուգան քո սարերդ ման գալու,
Իբր որսորդ՝ եղնիկներդ որսալու.
Ե՛րբ կը փոխեն երգը ուրախ կարդալու—
Քո սգազգյաց սոխակներդ, հայրենի՛ք:

Դու դրախտն ես, քեզի սուրբ գիրքը վկա,
Քո միջիցդ անմահության հոտ կուգա.
Հազար ափսո՛ւ, մարդուց թափուր են հիմա—
Խիստ բազմամարդ վիճակներդ, հայրենի՛ք:

Հռչակավոր աշուղի ստեղծագործությունների մասնավոր հետազոտությանը չենք զբաղվել, հետևաբար դժվարանում ենք ասել, թե առաջին անգամ ե՛րբ կամ այնուհետև որտե՞ղ է հրատարակվել խնդրո առարկա երգը և ի՞նչ հաջողություն ունեցել: Անձամբ մեզ ծանոթ է միայն մեկ տպագրություն. գումրեցի բանահավաք Աղեքսանդր Մխիթարյանի «Տաղեր և խաղեր» ժողովածուում ընդգրկված բնագիրը, որ լույս է տեսել Ալեքսանդրապոլում, 1900 թ. (տե՛ս էջ 43—44): Վերջապես, չգիտենք նաև, թե ուրիշներն ևս երգե՞լ են այս խաղը, ե՛րբ և ո՞րտեղ, բայց որ առաջին տարիներին այդ միանգամայն հնարավոր էր, չենք տարակուսում, որովհետև Ա. Մխիթարյանի խոստովանությամբ՝ նա հավաքել է միայն իր երիտասարդության օրերին ժողովրդի շրջանում տարածված ու սիրված երգեր՝ փրկելու համար կորստից: Նշանակում է՝ Զիվանու «Բինգյուլի» տարածումը հայկյանքում համընկնում է անցյալ դարի 80—90-ական թթ., երբ արդեն ծրկվել ու բանաստեղծական առաջին քայլերն էր անում նույն երգի վերջին սիրահարը՝ հայոց ազգային մեծ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը:

Հոգ տանելով նոր խոսքեր հորինելու միջոցով պահպանել «Բինգյոլի» մեղեդին և հակասելով ինքն իրեն՝ Զիվանին իր հորինած երգի մեջ խուսափել է «Բինգյոլ» տեղանունից և փոխարենն ամենուր գործածել «Հայրենիք»՝ չնայած տարողունակ, բայց մեղեդու ոճին ու կոլորիտին անհարիր բառը, դրանով իսկ, իր կամքին հակառակ, արգելք հարուցելով նրա հետագա տարածմանը, ավելի ճիշտ՝ նախատելով նրա շուտափույթ մոռացմանը, որին և արժանանում է «Բինգյոլի եղանակով» խաղը*:

3

«Տաղեր ու խաղերի» հրատարակումից հետո, որքանով թույլ են տալիս ենթադրել նախահեղափոխական երգարաններն ու ազգագրական ժողովածուները, Զիվանու երգն աստիճանաբար մոռացվում է, իսկ նրա մեղեդին՝ վերստին անթելված մնում ժողովրդի հիշողության մեջ, և այսպես շարունակվում շուրջ քառասուն տարի, նրբ հայ աշխարհում կատարվում են աներևակալի տեղաշարժեր ու ոճի փոփոխություններ. կոտորվում և իր պատմական հայրենիքից վտարվում է արևմտահայությունը, որի հրաշքով փրկված բեկորները ցրվում են աշխարհով մեկ: Արևելյան Հայաստանում հաստատվում են խորհրդային կարգեր, որոնց տիրապետության տասնամյակներին թույլատրելի չէին խոսել ու դատողություններ անել հայոց եղեռնի, կորցրած հայրենիքի և հայ ժողովրդի պատմական իրավունքների մասին, հանցանք էր համարվում մինչև իսկ կարոտ ու բաղձանք արտահայտելը թուրք ջարդարարների լծի տակ մնացած բնօրրանի մասին: Համարձակները, իբրև ազգայնամոլներ, ենթարկվում էին խստագույն պատժի՝ հետապընդման, հալածանքի, դատի, աքսորի, գնդակահարության:

1939 թ. կեսերից սկսեց փոքր-ինչ հալվել դաժան սառնամանիքը. այդ տարի նախ հանդիսավորությամբ նշվեց հայ ժողովրդական էպոս «Սասունցի Դավիթ» հազարամյակը, որն ուղեկցվեց ժողովրդական վեպի համահավաք բնագրի հյուսմամբ ու հրատարակմամբ, տոնական հանդիսություններով ու զանազան ուշագրավ հրապարակումներով, ինչպես նաև այդ ու հաջորդ տարի լույս տեսան խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստանին», Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» աշխարհաբար թարգմանությունը, Րաֆֆու «Սամվելն» ու «Դավիթ Բեկը», Ծերենցի «Երկունքը», Մուրացանի «Գևորգ Մարգալետունին», պատմական Հայաստանի մասին ինչ-որ չափով հնարավորություններ ստեղծվեցին խոսել ու խորհել, որովհետև դրանց ուղղակի ազդակներն արդեն տալիս էին այս գրքերը:

Հիշատակված ստեղծագործություններում գործողությունները ծավալվում էին առավելապես Հայաստան աշխարհի արևմտյան գավառներում՝ Սասունում ու Մոկսում, Տարոնում ու Վասպուրականում, Անիում ու Կարսում, բնաշխարհներ ու քաղաքներ, որոնք հայերը կորցրել էին ընդամենը

* Հիշեցնենք ընթերցողներին, որ Զիվանու խաղն, այնուամենայնիվ, հրատարակվել է խորհրդային շրջանում, հուշակալոր աշուղի ստեղծագործությունների վերջին երկու ստվար ժողովածուներում («Զիվանու քնարը», Ե., 1959, էջ 41, և «Զիվանի», Ե., 1988, էջ 62), բայց երկուսում էլ այն խորագրված է «Հայրենիք»: Հին վերնագիրը (կամ ենթավերնագիրը՝ «Բինգյոլի» եղանակով) կրճատված է, իսկ հորինման ազդակի մասին որևէ ծանոթություն չի տրված: Դրա հետևանքով՝ վարագուրվել է խաղի ստեղծման հավաստի պատմությունը և անորոշալի դարձել բուն խորհուրդը:

— «Ա՛խ, երևե՛կ քո մատուղ կլանքին,
Որ պիտ ծաղկի Բինգյոլում»:

Վառ անուրջում ուղիսն է մնչում,
Ծփում են սեզ ու արոտ,
Բլբուլների հույլքն է շնչում,
Շնչում է սե՛ր ու կարո՛տ:

Անո՛ւշ-անո՛ւշ հովն է փչում
Զով Բինգյոլի լանջերից,
Ոլոր-մոլոր ուղիսն է փախչում
Խոր Բինգյոլի ձորերից...

Այս բանաստեղծությունն առաջին անգամ լույս է տեսել «Արաքս» հանդեսում, նույն 1893 թ. (Գիրք Բ, էջ 54—55), «Հայ ժողովրդական առասպել» խորագրով: 1897—98 թթ. «Երգեր ու վերքեր» ժողովածուի հրատարակության տարիներին բանաստեղծությունն անփոփոխ ընդգրկվում է նաև վերջինիս մեջ, միայն թե ստանում է նոր վերնագիր՝ «Բինգյոլ», իսկ «Հայ ժողովրդական առասպելը» դառնում է ենթավերնագիր՝ դրվելով փակագծերի մեջ (էջ 37—38): Իսահակյանի երկերի առաջին ծավալուն ժողովածուի՝ «Բանաստեղծությունների» մեջ (Երևան, 1930, էջ 269—270), կրկին հանդիպում ենք նույն բանաստեղծությանը, միայն թե առանց ենթավերնագրի, որից պիտի ենթադրել, թե Իսահակյանն ինքն էլ զգացել է, որ հայկական նման առասպել կամ ավանդություն չկա, և ընթերցողին մատուցածը սեփական հորինվածքն է, իր երևակայության ծնունդը կամ էլ արծագանքը կյանքում երբեմն պատահող շատ սովորական դիպվածի, որ դարձյալ նախատագրական հետևանք է պատանեկան ցնորքների:

Որ երևակայական հավերժահարսերը կանչում են պատանիներին հզոր թովչանքով, և վերջիններս, անկարող լինելով դիմադրել նրանց կախարհանքին, իրենց նետում են գետը (ջուրը) և խեղդվում, ինձ ծանոթ է ադպիսի մի դեպք իմ հայրենի գյուղից՝ կատարված 1940-ական թթ. վերջերին: Անհավանական, չէ, որ Բինգյոլի հիմքում ևս նման մի դեպք է ընկած, և Իսահակյանը բանաստեղծորեն գունագարդել և այլափոխել է այն: Այս «Բինգյոլը», սակայն, որևէ առնչություն չունի այն «Բինգյոլի» հետ, որի ծնունդը նախապատրաստվում էր Իսահակյանի ստեղծագործական երևակայության մեջ շատ տարիներ, և որը կապված էր Սրվանձությանցի հիշատակած երգի հետ:

1900—10-ական թթ. Իսահակյանի միտքը կլանված էր Սասնա Մհերի կերպարով և ժողովրդական վեպի համապատասխան ճյուղի մշակման բարդ ու բազմակնճիռ հարցերով, որի պարտադրանքով նա ոչ միայն գրի է առնում ժողովրդական վեպի անձանոթ տարրերակներ, այլև հանգամանորեն քննում և ուսումնասիրում է արդեն հրատարակվածները: Այդ դեգերումների ընթացքում Իսահակյանը չէր կարող շրջանցել գլխավոր սկզբնաղբյուրը՝ Գ. Սրվանձությանցի «Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռը», ուր վեպի միջավայրի մանրամասն նկարագրության ու, թերևս, ամենամանադարտ պատումի հետ միասին տեղ է գտել նաև Բինգյոլի մասին հորինված ժողովրդական երգը, ավելի ճիշտ՝ երգից միայն երկու տող, բայց և բովանդակության համառոտ շարադրանքը:

Երկու-երեք տասնամյակ անց, 30-ական թթ., երբ տոնվում էր «Սասնոցի Դավթի» հազարամյա հոբելյանն, իսկ Խաահակյանն էլ պատրաստում էր իր գիտական հետազոտությունը՝ «Փորձ մեր Էպոսի դիցաբանության մասին», միաժամանակ հրատարակության պատրաստելով «Սասնա Մհեր» վիպերգի վերջնական տարբերակը, չէր կարող անհրաժեշտություն չզգացվել կրկին ուշադիր կարդալու Սրվանձությանցի մեծարժեք աշխատությունը, ու այն էլ ո՛չ մեկ անգամ, դարձյալ առիթ ունենալով անդրադառնալու նաև Բինգյոլին նվիրված էջերին:

Այդ տարիներն իզուր չեն անցնում: Խաահակյանի ստեղծագործական երևակայության մեջ հաստատուն տեղ է գրավում «Բինգյոլն» իր մոռացված բանաստեղծական տողերով և անթեղված մեղեդիով, որոնք շատ հնարավոր է, որ երիտասարդական տարիներին լսած լիներ ինքն անձամբ՝ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում շրջագայությունների ժամանակ, թափառիկ գուսաններից՝ պարտադրելով հարություն տալու իրենց: Եվ քանի որ բարենպաստ իրադրություններ էին ստեղծվել, գեթ վարագուրված, կարոտ ու բաղձանք արտահայտելու ազգային կորուստների և մեծ ու անամոք կարոտների մասին, հին երգը բանաստեղծի համար սուսնում է նոր իմաստ ու բովանդակություն, դառնում խորհրդանիշն ընդհանրապես կորած հայրենիքի և հայության խորտակված պատրանքների:

Խաահակյանը, թվում է, նորից պահ մի տարակուսում է՝ չի համարձակվում իր մտորումներն անմիջապես թղթին հանձնելու: Նրա ձեռագրերում «Բինգյոլին» վերաբերող որևէ ծրագրային նշում, սևագրություն կամ այլ կարգի պատառիկ չի մնացել: Չենք կասկածում, որ այդպիսիք եղել են ու բավականաչափ շատ, բայց նա զգուշության համար ոչնչացրել է՝ գերադասելով բանաստեղծությունն առավելապես հղկել մտքում, տող առ տող, տուն առ տուն, իսկ երբ ներկայացել է հարմար առիթ, արդեն որոշակի ձև ու չափ ստացած մտահղացումը հանձնել է թղթին: Գրականագետ Ա. Ինճիկյանը «Բինգյոլի» գրության առնչությամբ հետևյալն է հաղորդում. «Նախապես մտահղացված այս բանաստեղծությունը Խաահակյանը գրի է առել 1941 թ., հունվարի 19-ին, Ստ. Զորյանի բնակարանում: Ինքնագիրը, որ բանաստեղծը, որպես հիշատակ այդ օրվա, նվիրել է ականավոր արձակագրին, աջ անկյունում ունի հետևյալ մակագրությունը. «19/I, 41, Երևան, Ստ. Զորյանի տանը»: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Սովետական գրականություն», 1941, հունվար, № 1, էջ 7, ապա՝ «Հատընտիր», 1943, էջ 99—100» (**Ա.վ. Խաահակյան**, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. I, Ե., 1973, էջ 438): Այս հաղորդումն, ինչ խոսք, խիստ ժլատ է և գրեթե բաց չի անում ընթերցողի առջև Խաահակյանի ստեղծագործական գաղտնարանի դռները, բայց ուրիշ խաահակյանագետներ այդ էլ չեն ասում:

Ստեփան Զորյանը, սակայն, փոքր-ինչ ընդարձակում է մեր պատկերացումները բանաստեղծության առաջին տարբերակի գրությանն ուղեկցող իրադրությունների մասին՝ իր հուշերում հաղորդելով հետևյալ մանրամասները. «Մի անգամ իմ տանը, նրա 65-ամյա հոբելյանի սոթիվ հավաքվել էինք ճաշի. Խաահակյանը հենց այդտեղ, սեղանի վրա, մատիտով գրի առավ «Բինգյոլը»: Չնայած որ բոլորս հավանեցինք, նա, այնուամենայնիվ, ուզեց կարծիքներ իմանալ, թե ի՞նչ թերություններ են տեսնում, և ներկայությունները հայտնեցին իրենց կարծիքները, որ վերաբերում էին մի բանի, մի անձականի կամ ուրիշի: Սիրով լսում էր ամենքին: Երբ հերթը հասավ ինձ, ես դիտեցի միայն, որ բանաստեղծության ժողովրդական ընդհանուր ոճին չի

հարմարում «Քնար դառան աղբյուրները...». քնար բառը չկա ժողովրդի բանարանում, և ժողովուրդը կամ ժողովրդի մարդը հագիվ թե աղբյուրը նմանեցնի քնարի, հետևաբար ցանկալի է դա փոխարինել ուրիշ բառով:

Անցողակի արած այս դիտողությունից բավական ժամանակ անց նա մի օր ասաց ինձ.

— Գիտե՛ս, էն որ ասում էիր, թե «Քնար դառան աղբյուրները...» ժողովրդական պատկերացում չի, ինձ զբաղեցնում է. իսկական ժողովրդականը դեռ չեմ գտել: Բայց կարծում եմ, կգտնեմ մի օր» («Հուշերի գիրք», Ե. 1991, էջ 123—124):

Բարեբախտաբար, պահպանվել է Ստ. Զորյանի տանը Ավ. Իսահակյանի՝ մատիտով գրի առած «Բինգյուլը»: Ավելին, ձեռագրի վերին լուսանցքում նաև այն ծանոթությունը, որ հիշում է Ա. Ինճիկյանը (միայն ոչ Ստ. Զորյան, այլ՝ Ս. Զորյան): Ահա՛ այն.

* * *

Երբ բաց եղան գարնան կանաչ դռները,
Քնար դառան աղբյուրները Բինգյուլի.
Շարվե շարան անցան զուքված ուղտերը,
Յարս էլ գնաց յայլաները Բինգյուլի:

Անգին յարիս լուս-երեսին կարոտ եմ,
Նագուկ մեջքին, ծով-ծամերին կարոտ եմ.
Քաղցր լեզվին, անուշ հոտին կարոտ եմ,
Սև աչքերով էն եղնիկին Բինգյուլի:

Պա՛ղ-պա՛ղ ջրեր,—պապակ շուրթըս չի բացվի,
Ծո՛ւփ-ծո՛ւփ ծաղկունք,—լացող աչքս չի բացվի.
Դեռ չբռնեամ յարիս,—սիրտըս չի բացվի.
Թո՛ղ չորանան վարդն ու վռակ Բինգյուլի:

Մոլորվել եմ, էս տեղերին ծանոթ չե՛մ,
Բյուր լճերին, գետ ու քարին ծանոթ չե՛մ,
Ես պանդուխտ եմ, սար ու ձորին ծանոթ չե՛մ,
Քույրի՛կ, ասա՛, ո՞րն է ճամբան Բինգյուլի:

(Ինքնագրի նմանահանությունը տե՛ս Ստ. Զորյան, Հուշերի գիրք, վրկայակոչված հրատ., 256—257 էջերի միջև տեղավորված նկարագարումների շարքում, որից և կատարել ենք սույն վերծանությունը):

Նախ՝ լեզվական մի բանի դիտողություն. բանաստեղծության առաջին տողի («Երբ բաց եղան գարնան կանաչ դռները...») նախավերջին բառի երկրորդ ձևավորի վերևում, հագիվ նկատելի, երևում է **և** տառը, որ ենթադրել է տալիս, թե Իսահակյանը, գուցե և ավոց խորհրդով, հիշյալ տողը սահմանելուց հետո կանաչ բառը մտադրվել է զուգել ժողովրդական սակցական ոճին բնորոշ տարագով՝ կանանչ, բայց հետագայում փոխել է միտքը և հաստատորեն նախապատվությունը տվել բառի գրական տարբերակին:

Անբացատրելի է նաև այդ «Քույրիկի» բանաստեղծական կերպարը, որը չգիտես, որտեղի՞ց է հայտնվում և ո՞վ է, մանավանդ որ Բիևգյուլն իր շրջակայքով հայաթափվել էր դեռևս 19-րդ դարում, իսկ մերձակայքի հատուկեմս հա՛ գյուղերի բնակչությանը թուրքերը կոտորեցին ու տարագրեցին Մեծ եղեռնի տարիներին: Ենթադրել, որ արևելյան հեքիաթներին բնորոշ հավիտենական բարի պատա՞վ է Քույրիկը, որը ճանապարհ է ցույց տալիս մոլորված ուղևորին, այդ դեպքում ավելորդ էր նրան Քույրիկ կոչելը: Մտածել, որ խոսքը Մեծ եղեռնի օրերին հարազատների գրկից հափըշտակված, թուրքաց տներում ու հարեմներում արգելափակված, ապա և մահմեդականացված այն հայ կանանց ու աղջիկների՞ն է վերաբերում, որոնք չէին մոռանում իրենց մայրենի լեզուն, կրոնը և, քուն թե հարթմնի, երազների մեջ մշտապես դեգերում էին հայրենի բնօրրանի ճամփաներով... այսպիսի կանայք այսօր էլ հանդիպում են օտար ափերից Արևմտյան Հայաստան վերադարձող հայ զբոսաշրջիկների ճանապարհներին, բա՛ց «Բիևգյուլի» գրության օրերին Արևմտյան Հայաստանն արգելալ գոտի էր բոլոր հայերի համար:

Ամփոփենք. «Բիևգյուլի» եզրափակիչ տողերի մեջ, թվում է, խոսքը համայն հայության անմարելի բաղձանքի մասին է, որը երևակայության մեջ վերադառնալով վաղուց հեռուներում թողած ու մոռացած հայրենիքը, որքան առաջանում էր ժամանակը, այնքան կարիք էր զգում բանիմաց խորհրդատուի ու առաջնորդի, որպեսզի վերջինս, մանկան պես, բռնելով արդեն այլ հորիզոններում ծնված ու հասակ առած զավակների ձեռքերը, տաներ նրանց դեպի Հայաստան աշխարհի դրախտային ու նվիրական վայրերը, օգներ, որ կարողանային անարգել կտրել-անցնել հավետ ծաղկուն լեռներով ու անդնդախոր ձորերով: Ինչևէ, «Քույրիկը», երևի թե, հրաշքով հայտնված Ոգի Հայաստանին է՝ հավիտենապես բարի, սիրող ու կարեկցող, մշտապես տագնապած երկրի ու ժողովրդի կյանքով ու ճակատագրով:

Իսահակյանի «Բիևգյուլն» ակնհայտ հոգեհարազատություն ունի Ջիվանու երգի հետ նույնպես: Վերջինիս գոնե առաջին երեք տողերի զուգահեռները դժվար չէ նշմարել այստեղ: Ջիվանին գրել է. **«Երբոր լինի գարնանամուտ, նոր գարուն...»**, Իսահակյանի բանաստեղծության առաջին տողն ևս գրեթե նույնն է. **«Երբ բաց եղան գարնան կանաչ դռները...»**, և երկուսն էլ, ըստ էության, թարգմանել են թուրքերեն երգը: Ջիվանին այնուհետև ավելացրել է.

Կըրբազմանան վտակներդ, հայրենիք.

Շարիշար ցնծությամբ-երգով զվարթուն,

Շարժըվում են բանակներդ, հայրենիք:

Իսահակյանն աչքի առաջ ունենալով Ջիվանու այս տողերը, նաև մերձեցնալով ավանդական երգի ոճին ու ոգուն, իր բանաստեղծությունը շարունակել է հետևյալ տողերով.

Քնար դառան աղբյուրները Բիևգյուլի.

Շարվե շարան անցան զուգված ուղտերը,

Յարս էլ գնաց յալլաները Բիևգյուլի...

Նմանություններ կան նաև Զիվանու և Իսահակյանի հիշյալ ստեղծագործությունների հետագա տողերի միջև, բայց հարկ ենք համարում մեր համեմատություններն այսքանով ավարտել՝ ընդգծելով միայն, որ Զիվանու նրբըն է եղել հարատևողն ավանդական մեղեդու և ստեղծագործական ազդակներից մեկն Իսահակյանի «Բինգոլի» բանաստեղծության:

«Բինգոլի» առաջին տարբերակը թղթին հանձնելուց շատ չանցած, թերևս ուկնդրելով գրչակից ընկերների ու մտերիմների նկատողություններին կամ անձնական որոնումներից հետո, Իսահակյանը պատրաստեց բանաստեղծության երկրորդ և վերջնական տարբերակը, որն այնուհետև հանձնեց տպագրության «Խորհրդային գրականություն» հանդեսին, ամենայն հավանականությամբ՝ 1941 թ. փետրվարի առաջին տասնօրյակին: Խմբագիրը «Բինգոլը» գետնեղեց ամսագրի արդեն տպագրության հանձնված № 1-ում (էջ 7), ուր տեղ էր գտել նաև կուսակցական բանաստեղծ Նաիրի Զարյանի համանման բովանդակությամբ մեկ այլ բանաստեղծություն՝ «Հայրենի տուն» («Այս գիշեր տեսա մի անուշ երազ, /Ես հայրենի տունն էի նորոգում...»): Ամսագրի հիշյալ համարը ստորագրվեց տպագրության 1941 թ. փետրվարի 25-ին և լույս տեսավ երկու հազար տպաքանակով:

Իսահակյանի բանաստեղծության տակ դրված էր գրության թվականը՝ 19/1 41, չնայած, իրականում, տվյալ ստեղծագործության առաջին տարբերակը գրի առնելու ամսաթիվն է այդ և ո՛չ հղացման կամ հորինման և կամ, որ ավելի ճիշտ կլիներ, վերջնական տարբերակի խմբագրման: Իսկ այդ ծանր աշխատանքը կատարվել է հունվարի 19-ից ո՛չ շատ հետո, չնայած, ըստ Զորյանի անուղղակի հավաստիացումների՝ առաջին ընթերցումից «բավական ժամանակ անց» դեռ վերջնական տարբերակը պատրաստ չէր, և հեղինակն էլ չէր պատրաստվում այն տպագրելու, որ, ինչ խոսք, չի հաստատվում սուկա տվյալներով:

Որովհետև սուս խմբագրմամբ հիմնականում սահմանվում է բանաստեղծության վերջնական բնագիրը, հարկ ենք համարում ստորև ամբողջությամբ մեջ բերել այն՝ միաժամանակ հնարավորություն տալով հետաքրքրասերներին անձամբ բաղդատել ու տեսնել այն բոլոր փոփոխությունները, որ կատարել է հեղինակը երկու տարբերակների միջև ընկած ժամանակամիջոցում, որ, մեր համոզմամբ, 20—25 օրից չի անցել:

ԲԻՆԳՅՈՒԼ

Երբ բաց եղան գարնան կանաչ դռները,
Քնար դառան աղբյուրները Բինգոլի.
Շարվե շարան անցան զուգված ուղտերը,
Յարս էլ գնաց լայլաները Բինգոլի:

Անգին յարիս լույս երեսին կարոտ եմ,
Կազուկ մեջքին, ծով-ծամերին կարոտ եմ.
Քաղցր լեզվին, անուշ հոտին կարոտ եմ,
Սև աչքերով էն եղնիկին Բինգոլի:

Պա՛ղ-պա՛ղ ջրեր, պապակ շուրթըս չի բացվի,
Ծուփ-ծուփ ծաղկունք, լացող աչքս չի բացվի.

Դեռ չտեսած յարիս,—սիրտըս չի բացվի,
Ինձ ի՛նչ, ավա՛ղ, բլբուլները Բինգյուլի:

Մոլորվել եմ, ճամբաներին ծանոթ չեմ,
Բյուր լճերին, գետ ու քարին ծանոթ չեմ.
Ես պանդուխտ եմ, էս տեղերին ծանոթ չեմ,
Քույրիկ, ասա, ո՞րն է ճամբան Բինգյուլի:

Երևան

19 I 41

Նախ՝ վերացված են խորագրի անարտահայտիչ աստղանիշերը, և ուղակիորեն նշված է վերնագիրը՝ «Բինգյուլ», որին քնարական ստեղծագործությունների մեջ սակավ դեպքերում են դիմում հեղինակները: Այնուհետև՝ վերացված են առաջին և երրորդ տողերում առկա բարբառային-խոսակցական ձևերը, դրանով նաև կանոնավորելով վերևում հիշված բառերի ուղղագրությունը (կանաչ, գուգված): Կոչականները հախադասության մնացած անդամներից անջատված են պարզ ստորակետերով: Վերափոխված է բանաստեղծության ոգուն անհարիր «Թո՛ղ չորանան...» և այլն տողը՝ փոխարինելով այն անչափ հաջող ու քնարական բաղձանքով «Ինձ ի՛նչ, ավա՛ղ, բլբուլները Բինգյուլի...»: Խմբագրված է նաև չորրորդ տունը՝ տեղաշարժելով որոշ բառեր. «...էս տեղերին ծանոթ չեմ» արտահայտության փոխարեն՝ «...ճամբաներին ծանոթ չեմ», «...սար ու ձորին ծանոթ չեմ»-ի փոխարեն՝ «...էս տեղերին ծանոթ չեմ»:

«Սովետական գրականություն» ամսագրի հունվարյան համարը վաճառքի հանվեց մարտ-ապրիլին: Մայիսին շատ-շատնո՞ն արդեն անգիր գիտեին Իսահակյանի նոր բանաստեղծությունը, իսկ կարճ ժամանակ անց սկսեցին երգել:

Ու ծագեց մեծ հանելուկը. ո՞վ հորինեց երգն ու եղանակը: Ոչ ոք չէր կարողանում պատասխանել աչս խորհրդավոր հարցին, մինչդեռ հարություն էր առել Բինգյուլի մասին հյուսված, վաղուց մոռացված, բայց նիրհող հին մեղեդին:

Ամեն բնաշխարհի բանահյուսություն հատկանշվում է իր ավանդական երգերով ու մեղեդիներով, որոնցից ընտիրները գալիս են դարերի խորքից և թարգմանն են սերունդների նվիրական զգացումների ու անհագ կարոտների: Բնավորությամբ դրանք խորապես ազգային հորինվածքներ են և երբեք չեն հնանում ու մոռացվում: Լինում են ժամանակներ, երբ մեղեդին՝ պարուրված լինելով ցանկալի ձևի մեջ, գտնում է լայն ճանաչում, տարածվում անգամ հարևան ազգերի շրջանում՝ աստիճանաբար փոխելով տարազը և թարգմանվելով օտարի լեզվով: Բայց գալիս են նաև ժամանակներ, երբ ծանր օրհասը կասեցնում է ազգության քաղաքական ու հոգևոր առաջընթացը, և երգն ու մեղեդին ևս բաժանում են ժողովրդի նակատագիրը, աստիճանաբար հեռանում են ապարեզից ու կամաց-կամաց մոռացվում: Բայց այդ մոռացումն այլ բնութ ունի, ավելի շուտ, երևութական է. մեղեդին չի մեռնում, նա անթեղվում է ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ և սպասում բարենպաստ հանգամանքների՝ անսպասելի արթնանալու, գտնելու

համար իր նոր ձևը և վերստին դառնալու համագգային, համաժողովրդական երգ, եթե այդ նոր ձևը դաշն է ավանդական ոգու հետ:

Նիրհող ու հարություն առնող մեղեդիների գաղտնիքն այս է, և Իսահակյանի «Բինգյուլի» մեղեդին այս ճանապարհով գտավ իր նոր ձևը, որի հետ զարմանալիորեն ներդաշնակ է:

ՊԻՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Օգոստոս, 1995

